

УДК 336.274

Тімошенко Н. М.

Київський національний торговельно-економічний університет

ЕВОЛЮЦІЯ МЕТОДІВ ФІНАНСУВАННЯ ДЕФІЦИТУ БЮДЖЕТУ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Досліджено підходи науковців та економічних шкіл до методів фінансування дефіциту бюджету. Розглянуто еволюцію методів фінансування дефіциту бюджету та характерні для кожного періоду боргові інструменти. Зроблено висновки про сучасні реалії боргової політики держави та методи фінансування дефіциту бюджету.

Ключові слова: дефіцит бюджету, державний борг, фінансові інструменти, методи фінансування дефіциту бюджету.

Постановка проблеми. Зазвичай інтерес до факту існування державних запозичень виникає у період зіткнення з фінансовими труднощами, що викликані фінансово-кредитною політикою країни. Державні кредитні відносини на сучасному етапі пов'язані з фінансуванням дефіциту бюджету.

Еволюція підходів до методів фінансування дефіциту бюджету пройшла довгий шлях – від тривіального друку грошей на покриття дефіциту до диверсифікованих внутрішніх та зовнішніх позик із різночасовим узгодженням їх погашення. Варто зазначити, що навіть примітивне друкування грошей на покриття дефіциту використовується і сьогодні в низці країн. Навіть деякі високорозвинені країни з ринковою економікою у певних умовах поєднують емісійні та неемісійні джерела покриття дефіциту, якщо таке поєднання є економічно обґрунтованим та не завдає руйнівної шкоди розвитку економіки країни [1, с. 59].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання методів фінансування дефіциту бюджету займає належне місце в працях багатьох науковців та економічних шкіл. Ставлення до цього явища змінювалося зі зміною пріоритетів в економічному розвитку держави та світу. Різні позиції дослідників умовно розділилися на два пріоритетні напрями: державні запозичення – це негативне явище в країні (А. Сміт, Д. Рікардо); державні запозичення є важливим інструментом фінансування державних потреб (А. Вагнер, Дж.М. Кейнс, П.А. Самуельсон, С. Гарріс).

Дослідження теоретичних та практичних аспектів фінансування дефіциту бюджету висвітлено у працях таких вітчизняних науковців, як: Н. Версаль, І. Лютий, О. Любка, В. Козюк, Р. Рак, О. Рожко, В. Шелудько, С. Боринець, Л. Могилко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Борговий інструментарій України є недосконалим, тому існує необхідність дослідження історичних особливостей методів фінансування дефіциту бюджету.

Мета статті полягає у розгляді позицій науковців щодо питання дефіцитності бюджету, аналізі основних етапів становлення методів фінансування дефіциту бюджету та супроводжуючих бюджетних процесів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Боргова політика держав у розрізі інструментів залучення коштів змінювалася та пройшла шлях від використання джерел, що не опосередковують позикових відносин (XII–XVI ст.), до оформлення позик фінансовим інструментом (з кінця XVIII ст.). Нині державні цінні папери є дієвим інструментом на фінансовому ринку [10, с. 82].

Однією з центральних в історико-економічній та науково-публіцистичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. була проблема пошуку джерел додаткових доходів для покриття державних видатків. Теоретичний аналіз державного кредиту було започатковано в «Дослідженні про природу та причини добробуту нації» А. Смітом. У III розділі «Про державні борги» він аргументує своє упереджене ставлення до державних видатків, фінансування яких через механізм оподаткування або через продаж державних цінних паперів неодмінно відволікає робочу силу та капітал від продуктивного застосування [4, с. 265].

Д. Рікардо висловлює свою позицію щодо переваги оподаткування перед запозиченнями навіть в екстремальних для держави ситуаціях: «Система позик більш руйнівна для національного капіталу, ніж система обтяжливого оподаткування того ж розміру» [7, с. 213]. Практика державного боргу, на його переконання, провокує поведінку, яка «робить нас менш економічними й уводить в оману з приводу нашого фактичного становища» [6, с. 108].

Такої ж позиції дотримувався Ф. Нібеніус, один із засновників теорії державного кредиту, який уважав, що державні позики негативно впливають на функціонування капіталу, створеного завдяки старанню й заощадливості. Він указував на такі негативні наслідки зростання державного боргу, як: стримування прогресу у виробництві; зниження стимулів до продуктивної діяльності; зменшення реальних доходів безпосередніх виробників; посилення нерівності в розподілі суспільного багатства; збільшення кількості тих, хто не може знайти роботу.

Противником значних урядових запозичень був Т. Мальтус, який порівнював вплив державного боргу на економіку з дією страшної хвороби, що знищує добробут і підриває основи політичного життя.

Таким чином, у XVIII ст. та на початку XIX ст. серед учених-економістів панувала думка про те, що державний кредит є неминучим злом і його розміри повинні бути якомога меншими, оскільки він не сприяє розвитку господарства і підвищенню добробуту населення [4, с. 267].

Із виникненням у країнах Європи на початку XV ст. першої концепції ринкової економіки – меркантилізму – проблема забезпечення тривалого економічного зростання, яке відіграло ключову роль у процвітанні чи занепаді певної держави, зайняла центральне місце в економічних теоріях.

Концепція «здорових фінансів» була відсунута, в економічній теорії запанувала думка про неов'язковість збалансованості бюджетів. Кре-

дитний ринок стає впливовим стимулом для формування «ефективного попиту», а дефіцит державного бюджету розглядається як інструмент регулювання соціально-економічного стану держави [9, с. 232].

Теорія пропозиції (supply-side economics) сформувалася в 70-ті роки ХХ ст. зусиллями економістів США П. Боурмена, Ф. Фелдстайна, Р. Барроу та ін. [11, с. 49]. На відміну від Кейнса вони вважали, що бюджетний дефіцит не являє собою серйозної загрози для економіки, якщо його розміри і функціонування не суперечать темпу росту пропозиції грошей. Представники теорії пропозиції повністю відкидають дефіцит. На їхню думку, монетаристи перебільшують спроможність держави контролювати циркуляцію грошей і керувати нею, оскільки на практиці грошова політика часто служить знаряддям кейнсіанського регулювання кредиту, виробництва та зайнятості [11, с. 53].

Прихильники теорії пропозиції (сеплайсайдери) фундаментально розібралися в механізмі негативного впливу бюджетного дефіциту на розширене відтворення. Виявилось, що коли дефіцит покривається державними торговими зобов'язаннями, виникають негативні явища на фінансових ринках. Держава, намагаючись не допустити прискорення інфляції, розміщує на них основну масу своїх цінних паперів, а тому перетворюється на грізного конкурента приватних фірм. Маніпулюючи ставкою відсотка за торговими зобов'язаннями, встановлюючи обсяги державного кредиту та терміни його погашення, вона відбирає у приватного сектора кредитні ресурси, які в іншому разі могли б стати виробничими капіталовкладеннями. Ці ресурси перекачуються у сферу державного споживання, переважно непродуктивного, що тотально витісненню приватного бізнесу з ринку капіталу. Крім того, бюджетні дефіцити викликають зростання приватного попиту на гроші, збільшення процентних ставок у банках та інших кредитних установах. У підсумку звужується як фінансова, так і матеріальна база приватного виробничого нагромадження, дорожчає кредит, знижується рівень інвестицій [11, с. 55].

Слід зауважити, що в працях вітчизняних науковців до початку існування України як незалежної держави тема бюджетного дефіциту, можна сказати, ігнорувалася, оскільки це явище розглядалося як негативне. Хоча в працях зарубіжних дослідників проблема державного дефіциту займала одне з основних місць.

У більшості провідних країн світу частка потреб державного сектору в запозичених коштах, яка покривається за рахунок випуску цінних паперів, становить понад 50% і при цьому невпинно зростає за синхронного скорочення фінансування бюджету за рахунок грошової емісії. Більше того, Маастрихтською угодою взагалі заборонено надавати урядам країн – членів ЄС овердрафт або будь-які інші можливості кредитування з боку центральних банків, а останнім – безпосередньо придбавати державні цінні папери на первинному ринку. Дозволяється лише опосередковане кредитування уряду шляхом добровільного придбання ДЦП на вторинному ринку [5, с. 108].

Для України, яка у своєму розвитку за роки незалежності, згідно з даними Міжнародного валютного фонду [2], перенесла три кризових стани (1998, 2008, 2014 рр.), проблема життя в борг є постійною і подекуди катастрофічною.

Важливим напрямом стабільного виходу держави з кризового стану є наявність ефективного

механізму залучення фінансових ресурсів до бюджету держави для покриття його дефіциту. Ринок державних цінних паперів у будь-якій країні має свою привабливість перед іншими інструментами покриття дефіциту за рахунок своєї ресурсомісткості. Він забезпечує перерозподіл вільних фінансових ресурсів для їх ефективного використання. У розвинених країнах цей механізм управління дефіцитом бюджету використовується досить широко та продуктивно, тому важливо знайти прийнятний для українських реалій метод акумуляції вільних коштів та перерозподіл їх у необхідне русло, зокрема на покриття дефіциту бюджету.

К. Черкашина виділяє три періоди еволюції джерел фінансування дефіциту бюджету та розглядає їх на основі інструментів залучення коштів до бюджету. На нашу думку, змінам у методах фінансування бюджету передували особливі події в бюджетному устрої країн. Пропонуємо розглянути періоди еволюції та події розвитку бюджетних відносин в Україні, що їх супроводжували (табл. 1).

Згідно з наведеними в табл. 1 даними, можна зробити висновки про те, що на території України процеси еволюції методів фінансування дефіциту бюджету були залежними від бюджетних устроїв країн-загарбниць або утворень державного характеру, що функціонували на історичній території держави.

На початкових етапах розвитку державних інституцій, у період XII–XVI ст., покриття дефіциту бюджету забезпечувалося за допомогою ресурсів, які залучалися переважно на принципах безоплатності та безповоротності та не опосередковували позикових відносин [11, с. 82].

Як свідчить історичний досвід, вищезазначені джерела могли покривати лише незначні потреби держави. Але розвиток економічних відносин, військові вторгнення та збільшення функцій держави призвели до пошуку нових джерел залучення коштів. Тут і з'являються способи наповнення бюджету держави на принципах платності та поворотності.

Однією з перших форм державних запозичень були лотерейні позики, які активно проводилися у Росії, США, Англії, Франції та в інших європейських країнах. Однак лотерейні позики мали багато недоліків, зокрема: нерівномірний розподіл виплати виграшів протягом періоду погашення, що часто обтяжувало казну в найнезручніший момент, та відсутність можливості конверсії боргу чи дострокового погашення, оскільки лотерейні позики погашалися у визначений термін [3, с. 30].

Такі позикові відносини не могли задовольнити інтереси позичальника та кредитора одночасно. Виникає необхідність залучення позикових коштів через нові фінансові інструменти та наявність у цих відносинах посередника, що задовольнить вимоги обох сторін у кредитних відносинах. Таким видом боргових інструментів стають державні цінні папери.

Початковими видами державних цінних паперів були векселі та зобов'язання казначейства, однак вони були короткостроковими та використовувалися переважно для покриття касових розривів бюджету держави. Натомість для залучення ресурсів на довгостроковій основі був призначений випуск саме облігацій (боргових зобов'язань) із зазначенням умов сплати визначених відсотків на залучений під цей цінний папір капітал, а іноді й умов повернення самого капіталу. Початку державні облігації були іменними і мали

Еволюція методів фінансування дефіциту бюджету та розвиток бюджетних відносин в Україні

Період еволюції	Події розвитку бюджетних відносин в Україні, що їх супроводжували	Основне джерело фінансування дефіциту бюджету
I – використання джерел, що не опосередковують позикових відносин (XII–XVI ст.)	Починаючи з XI ст. збільшується роль внутрішніх джерел наповнення казни. Значну її частку становили доходи від судочинства, які почали надходити після уніфікації норм давньоруського права Володимиром Великим. Із кінця XI ст. об'єктом оподаткування стає кожне господарство. У XIV–XVI ст. українські землі були розірвані між кількома державами з різним соціально-політичним устроєм, що наклало відмінності й на бюджетні відносини, які є складником соціально-економічних	– податкові платежі; – накопичення запасів; – продаж державного майна; – випуск грошей; – добровільні та примусові збори на державні потреби
II – використання джерел на позиковій основі (XVII–XVIII ст.)	На початку XVI ст. козаки, виборовши свободу, створили перші осередки державності: Запорізьку Січ та Гетьманщину. Підґрунтям державності була українська національна думка, яка теоретично і практично забезпечила створення основ держави: мову, адміністративний устрій, військову, правову, господарську, фінансову і бюджетну системи. У Січі проводилися кредитні операції і продаж цінностей із відстрочкою платежу. Застосовувалися кредитні операції та угоди, розраховані на певний термін, пов'язані з переданням у тимчасове користування майна та інших матеріальних цінностей. Із військової суми купцям могли надаватися державні позики. Характерною особливістю Запорізької Січі є складання беззбиткового бюджету, збалансування дохідної і видаткової частин якого досягалося трудовими повинностями, зменшенням платні, регулюванням експортно-імпорتنих операцій, покриттям частини державних потреб за рахунок старшини	– військова здобич; – доходи від зовнішньої торгівлі; – внутрішні податки; – викуп за полонених; – судові штрафи; – кредитні операції
III – оформлення позик фінансовими інструментами (з кінця XVIII ст.)	Бюджет Австрійської та Австро-Угорської імперій, як і бюджет Росії, був хронічно дефіцитним. Провідну роль у наповненні дохідної частини бюджету відігравали податкові надходження. Дохідна частина бюджету складалася зі звичайних прибутків та надзвичайних ресурсів. Надзвичайні доходи формувалися за рахунок випуску білетів державної скарбниці і проведення кредитних операцій для покриття дефіциту бюджету	– державні цінні папери

Джерело: систематизовано та доповнено автором на основі [8; 10]

купони на пред'явника для виплати процентних доходів, далі в обіг увійшли й звичайні облігації на пред'явника, що ще більше полегшило їх розміщення та обіг. Облігації могли вільно знаходитися в обігу та перепродаватися, у результаті чого розширилося коло інвесторів і збільшився попит на державні позики, оформлені облігаціями [11, с. 84].

Висновки. Будь-яка економічна категорія проходить певні періоди свого розвитку. У державі є постійна потреба в коштах для виконання своїх функцій. залучення і використання ресурсів завжди було одним із провідних завдань керівників держави. Поняття дефіциту бюджету посідає належне місце в дослідженнях науковців різних економічних шкіл, що визначали факт його

існування як із негативного, так і з позитивного боків. Дослідження еволюції методів фінансування дефіциту бюджету дало змогу виділити основні етапи цього процесу та передумови впровадження нових інструментів залучення коштів до бюджету. Можна зробити висновки, що найбільш прийнятним та цивілізованим методом є саме державні запозичення на ринку цінних паперів. Саме ці інструменти забезпечили фінансування дефіциту бюджету, пройшовши певний процес розвитку та вдосконалення, набувши доведеної форми. Державні цінні папери можна визначити як потужний регулятор фінансово-кредитного середовища держави, що забезпечує досягнення рівноваги між дохідною і видатковою частинами державного бюджету.

Список використаних джерел:

1. Биков Д. Трансмісійний механізм фінансування бюджетного дефіциту / Д. Биков // Ринок цінних паперів України. – 2010. – № 7. – С. 59–64.
2. Международный валютный фонд, 2016 / Перспективы развития мировой экономики: слишком долгий период слишком медленного роста [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2016/01/pdf/texttr.pdf>.
3. Науменкова С.В. Развитие финансового сектора Украины в условиях формирования новой финансовой архитектуры : [монография] / С.В. Науменкова, С.В. Мищенко. – К. : ЦНД НБУ, 2009. – 384 с.
4. Небрат В.В. Эволюция теории государственных финансов в Украине / В.В. Небрат ; НАН Украины, Ин-т экон. та прогнозування. – К., 2013. – 584 с.
5. Омельчук С.В. Становлення ринку боргових зобов'язань України : дис. ... канд. ек. наук : спец. 08.00.08 / С.В. Омельчук. – Київ, 2008. – 265 с.
6. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения / Д. Рикардо ; пер. с англ. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т. 2.
7. Рикардо Д. Письма к экономистам / Д. Рикардо ; пер. с англ. – М. : Соцэкгиз, 1961. – Т. 5. – С. 213.
8. Ткачук А.Ф. Про бюджет і не тільки. Спеціально для об'єднаних територіальних громад / А. Ткачук, Н. Наталенко. – К. : Легальний статус, 2016. – 76 с.
9. Финансы капитализма : [учебник] / Б.Г. Болдырев, Л.П. Окунева, Л.П. Павлова [и др.] ; под. ред. проф. Б.Г. Болдырева. – М. : Финансы и статистика, 1990. – 384 с.
10. Черкашина К. Еволюція підходів до джерел фінансування бюджетного дефіциту / К. Черкашина // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 11(164). – С. 81–85.
11. Юхименко П.І. Історія новітніх економічних учень (від Кейнса до наших днів) / П.І. Юхименко ; за ред. А.А. Чухно ; 2-е вид. доп. – Біла Церква : БДАУ, 2003. – 306 с.

Тимошенко Н. М.

Київський національний торговель-економічний університет

ЭВОЛЮЦИЯ МЕТОДОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ДЕФИЦИТА БЮДЖЕТА: МИРОВОЙ ОПЫТ И УКРАИНСКИЕ РЕАЛИИ

Резюме

Исследуются подходы ученых и экономических школ к методам финансирования дефицита бюджета. Рассмотрены эволюция методов финансирования дефицита бюджета и характерные для каждого периода долговые инструменты. Сделаны выводы о современных реалиях долговой политики государства и методах финансирования дефицита бюджета.

Ключевые слова: дефицит бюджета, государственный долг, финансовые инструменты, методы финансирования дефицита бюджета.

Tymoshenko N. M.

Kyiv National University of Trade and Economics

EVOLUTION OF METHODS OF FINANCING OF THE BUDGET DEFICIT: WORLD EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

Summary

Approaches of scientists and economic schools to methods of financing of budget deficit are investigated. The evolution of methods of financing of the budget deficit and the debt instruments characteristic for each period are considered. Conclusions about the current realities of the state debt policy and methods of financing of the budget deficit are made.

Keywords: budget deficit, state debt, financial instruments, methods of financing of budget deficit.